

A nemesi megye születése

Szent István II. törvénykönyvének 12. cikkelye. Eszerint „*ha valaki karddal embert öl, ugyanazon karddal öljék meg őt.*” (Szilágyi Loránd fordítása) E helyütt a nemzeti vérbosszú ősi elve nyert megfogalmazást. Hogy ez a passzus még egy 1030 utáni végzésekből összeállított törvénykönyvbe is utat talált, világos bizonyosága annak: a formálódó államnak tiszteletben kellett tartania (egyelőre) a megelőző berendezkedés és társadalomszervezés alapjait (illetve azok egyikét-másikát).

E törvénycikkek azonban esetleg értelmezhetők úgy is, hogy bennük nem a nemzetség, hanem a nagycsalád vérségi elvéről van szó (ez utóbbit pedig aligha vonta kétségbe bárki is). Hogy teljes joggal gondolhatunk ezekben ez esetekben is a vérségi alapon álló nemzetségekre, azt a nemzetségek kora középkori magyarországi története igazolja. A 13. század elejétől (1208-tól) kezdve mintegy kétszáz éven keresztül olvashatunk a forrásokban ún. úri nemzetségekről, vagyis olyan, vérségi (és csak vérségi!) alapon felépült közösségekről, amelyeknek tagjai a társadalom elitjét alkották. Fontos azonban tudni, hogy vérségi nemzetségek nem csupán az elit körében alakultak az államalapítást követően, hanem a társadalom más rétegeiben is. Így kútfőink tudósítanak várjobbágy-nemzetségekről, valamint az alávetett népek (pl. az udvarnokok) nemzetségeiről. Az államalapítást követő évszázadokban a magyar társadalmat, miközben gyökeresen átalakult, minden elemében átjárta a vérségi nemzetségekbe szerveződés. Ez csak abban az esetben érthető és magyarázható, ha modelljének az államalapítástól kezdve a vérségi alapon szerveződött nemzetséget tekintjük.

A TERÜLETISÉG ELVE

A magyar államalapításig – de a 10. század közepéig, második feléig mindenképpen – a magyar társadalom a nagycsaládok fölött álló vérségi nemzetségekből tevődött össze. Ezen nemzetségeket fűzte politikai egy-

ségbe a törzs. A nemzetségek egyetemes jellegűek voltak: minden magyar – vagyónára való tekintet nélkül – tagja volt valamely nemzetségnek, azaz a nemzetségi szerveződés átfogta a döntően szabadokból álló magyar társadalom egészét. A nemzetség vérségi elvén az első komoly hasadékok akkor támadtak, amikor az egyes nemzetségek leigázott (fogolyként behurcolt vagy helyben alávetett) népesség szolgáltatásait kezdték igénybe venni (ezek – mint *Kézai Simon* írta a 13. század végén – akár hadi, akár „*sátor körüli*” szolgáltatások lehetnek). A vérségi elven igazgatott magyar társadalomban tehát megjelent és a 10. század közepéig fokozatosan, jelentős mértékben nőtt az idegen, a vérségi köteléken kívüli elem. Ez mintegy **alulról** bomlasztotta a vérségi nemzetségi társadalmat. Ugyanakkor a 10. század közepétől kezdve a bomlasztás **felülről** is elkezdődött. A nemzetség meggazdagodott előkelői ambícióikat korlátozó béklyónak érezhették a vérségi közös származás jogán egyenlőségre

hajló, tehát az egyenlőtlenséget elfedő nemzetségi társadalom valóban szűk kereteit, és voltaképpen „kiléptek” onnan. A maguk miniatűr társadalmá fölé nőni akaró nemzetségi előkelők talán már *Taksonyhoz*, még inkább *Gézához*, majd Szent Istvánhoz csatlakoztak, s ezzel valójában kifejezésre juttatták túllépésüket a nemzetségi kötelékeken, kilépésüket a nemzetségi szálak szorításából. Géza, majd István „*kísérete*” immár nem-

A Loya (Woya) nemzetség címere hasított pajzs.

zetségek feletti, a vérségi elvet tagadó kíséret volt, miként az általuk képviselt – a keresztény monarchia elveivel is támogatót – társadalomszervező elv sem a vérségi kapocs konzerválására épült, még ha Istvánnak bizonyos kompromisszumokat kellett is kötnie a törvények megfogalmazásakor.

A kétirányú – alulról és felülről történő – szorításnak a vérségi nemzetség nem tudott ellenállni, s a 11. század folyamán összeroppant. Az új társadalomszervező elv a területiség lett. A kialakuló elit ezt oly módon tudta megteremteni, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – nem végzett nagyszabású áttelepítéseket (ereje sem lett volna hozzá), viszont – és éppen ez

Az Aba-nemzetségbeliek címereiben pólya található.

mutat gyengeségére – mindenkinek megadta a távozás lehetőségét, aki élni akart a szabadsággal, vagyis nem akart személyes szabadsága elvesztésével az állami (és a vele együtt fellépő egyházi) tényezők alattvalójává lenni. A területiség elvét, a korábban együtt élő vérségi nemzetségek megbontását tehát alapvetően a helyben lakó népesség (avarok, szlávok, onogurok) leigázása, a kalandozó hadjáratok révén külső országokból behozott foglyok szolgálataiba állítása és a szabadságra igényt tartó magyarok elvándorlása együttesen teremtette meg. Természetesen továbbra is maradtak egymás közelségében vérokonok, de immár nem az ő vérokonosságuk határozta meg a társadalom felépítését, illetve az állam őket nem mint vérokonokat, hanem mint egymás mellett élő alávetetteket vette számba. A vérségi nemzetségek (nevezhetjük őket vertikális nemzetségeknek is, mert a nemzetségtagok gazdagjait és szegényeit egyaránt magukban foglalták) a 11. század folyamán elvesztették társadalomszervező funkcióikat. A nemzetség helyébe a település lépett, amelyet az állam mint együtt élő (olykor egyes tagjaiban akár még vérokon) egyedek összességét határozta meg.

A KIRÁLYI VÁRISPÁNSÁG

Az új társadalomszervező elv – a területiség – Magyarországon a várispánságban és a várme-

gyében realizálódott. Míg azonban a vérségi nemzetség a rokonági összetartozás okán spontán létrejött, külső hatásoktól mentes, **természetes emberi**

→ közösség volt, addig a területi elv – amely voltaképpen már a törzsek alakulásában is meghatározó volt – az állam erős, mesterséges szervezőmunkájának eredményeképpen öltött testet. Nem véletlen, hogy az állam előzményeit nem a – vérségi alapú – nemzetségben, hanem a területiség elvét – egyelőre még vérségi alapon – megvalósító törzsiségben látjuk, más szavakkal: az út az államisághoz (a magyar államhoz) nem a nemzetségektől és nemzetségekből, hanem a törzsektől és a törzsekből vezetett.

A magyar közigazgatás valóságos, a szó igazi értelmében közigazgatást jelentő története a várispánságokkal és vármegyékkel kezdődik. Ma már többé-kevésbé világos, hogy az ezredforduló táján Szent István két szervezetet hozott létre, melyek eredeti állapotuk szerint igen közel álltak egymáshoz, főként pedig azonos alapon épültek fel: a területiség elvén. A latin források (talán éppen a kezdetben meglevő erős hasonlóság okán) mindkét intézményt *comitatus*-nak nevezték; ez a körülmény nagyon sokáig elfedte azt a tényt, hogy mögötte valójában kétféle intézmény húzódik meg. Az egyik a várispánság. István király (illetve az ő művét folytató utódai) a királyi birtokok jelentős részét a várakhoz csatolták. E várak túlnyomórészt földvárak voltak, amelyeket vagy bronzkori előzményekre támaszkodva vettek birtokba és újjítottak meg, vagy pedig a 10. század végétől kezdve maguk a magyarok építettek.

A várak voltak az újonnan kialakuló területi intézményrendszer központjai. A várba ültette be István a maga emberét, akit latinul *comes*-nak, magyarul ispán-nak (vagy a *comes civitatis* tükröfordításaként várispán-nak) neveztek.

A várispán a király megbízásából járt el a király magánbirtokain. A különböző feladatok ellátásához tisztségviselőkre volt szüksége, így az igazságszolgáltatást végző és a helyettesi feladatokat ellátó udvarispánra (*curialis comes*), a vár ügyeit gondozó várnagyra (*maior castri*), a hadügyeket felügyelő hadnagyra (*maior exercitus*), az információért „felelős” *maior preconumra* (archaikus szóösszetételű csősznagynak mondhatnánk) és a határvidéken az őrnagyra (*maior speculatorum*). Az ispán mellett (a szó szoros értelmében is mellette, közvetlen fizikai közelségében) foglalt helyet a várban a pap, aki a várkerület papja, a pogány nép keresztelője volt, majd az egyházszerkezet alapjának kiépülése után a térség papjainak felügyelője, esperese lett. A várban, illetve a vár alján épültek fel a börtönök és az istállók, melyekben az új törvények ellen vétőket, illetve az elkóborolt, gazdátlan állatokat őrizték. Itt telepedett meg az a népesség is, amely a vár adminisztratív (állami és egyházi) feladatokat ellátó személyzetét szolgálta ki. Nem véletlen, hogy itt, a város helyen jött létre Magyarországon az első város (maga a város szó is a vár szó -s

képzős alakjából származik), amely az árucseré színteréül szolgált.

Mivel a 11–12. században Magyarországon önálló gazdálkodás folyt, egy birtokos akkor volt igazán gazdag, ha birtokai – a földrajzi adottságoknak

A Hermán-nemzetség címerében két lábú aranyárákány látható.

megfelelően – különféle területeken, nem egy tömbben helyezkedtek el (a szórtság volt az előfeltétele annak, hogy saját birtokairól juthasson gabonához, borhoz, halhoz stb., vagyis egyaránt kellett rendelkeznie gabonatermelő, szőlőművelésre alkalmas földekkel, halat adó vizekkel). A várhoz tehát nem egy tömbben, hanem a vár közelében és nemritkán attól tekintélyes távolságra fekvő különféle birtokok, ingatlanok tartoztak. Ezt a szervezetet nevezzük várispánságnak. A várispánság tehát a várhoz rendelt, tarka összevisszaságban elhelyezkedő királyi birtokok összessége. Lé-

A Héder-nemzetségből származott családok címerében veres mezőben három ezüst cölöp volt.

téne alapja az a körülmény, hogy kivétel nélkül a király magánbirtokait fogta át, azokat a földeket, amelyek felett a király mint földesúr magánjogi fennhatóságot gyakorolt.

A KIRÁLYI VÁRMEGYE

A Szent István által létrehozott másik intézmény a vármegye. A szó a végső fokon iráni eredetű *vár* és a szláv eredetű *megye* szavak összetételéből alakult. A megye eredeti jelentése határ volt (így került át a szlávból, ahol a mai napig ezt és csak ezt jelenti), a szóösszetétel tehát a *vár határa* jelentéssel rendelkezett az első évszázadokban. Ennek latin–szláv alakja fenn is maradt *Kálmán* király I. törvénykönyve 37. cikkelyében *civitatis mega* (a vár megyéje, vagyis határa) alakban és jelentésben. A vármegye olyan területet jelölt, amely a várispánság központja, a vár körül feküdt,

önmagába visszatérő vonal határolta, azaz a vármegye egyetlen összefüggő területi tömböt alkotott.

A vármegye területén döntően a király magánbirtokai terültek el, ez a magyarázata annak, hogy a várispánság (amely királyi magánbirtokokat fogott át) és a vármegye – főleg a korai időszakban – nagyrészt fedte egymást. Ugyanakkor már a legkorábbi időben is találunk a vármegye területén nem királyi birtokot, és gyakori eset volt, hogy egy vármegye területén egy másik királyi várhoz csatolt várföldek helyezkedtek el. A vármegye tehát az államigazgatás szerve volt, amelyet Szent István korában, illetve az utána következő két évszázadban a király testesített meg. Nagyon jellemző, hogy a vármegyének sem külön vezetője, sem önálló tisztikara nem volt. A várispánságot irányító várispán (*comes civitatis*) egyszersmind vármegyei vagy megyésispán (*comes comitatus*) is volt, a várispánság

tisztikara (várnagy, hadnagy stb.) – ha a szükség úgy hozta – a várispán megbízásából vármegyei ügyekben is eljárta. A király tehát egyazon vezető réteg révén kormányozta magánbirtokait (a várispánságot) és az állami közigazgatási egységet (a vármegyét).

A korai magyar közigazgatás e modellje mintegy két és fél évszázadon át, Szent Istvántól nagyjából a tatárjárásig, illetve a 13. század második feléig fennállt. Valójában azonban már Szent István király óta a lassú, majd a 13. század elejétől a gyors hanyatlás jeleit mutatta. Egyrészt Szent István óta folyt a királyi birtokok eladományozása, mely *Imre* és *II. András* királyok korában már hatalmas méreteket öltött. A várispánság tehát lassan elvesztette létalapját. Másrészt valamennyi királyunk

adományozott különböző társadalmi csoportoknak mentességeket az ispán joghatósága alól (elsősorban az egyházaknak, majd magánosoknak is); ezzel pedig az ispán fennhatósága nem csupán földterületben, hanem az igazságszolgáltatásban és a hadakozásban is egyre szűkebb körre szorult vissza. A királyi várispánság és a királyi vármegye (a királyi jelzők arra utalnak, hogy a király dominanciája jellemezte ezeket az intéz-

A Gut-Keled -nemzetség ágaiból származó családok címerei veres vagy kék mezőben viselt ezüst ékezeitekről ismerhetők fel.

ményeket) ugyanis egymást kiegészítve szervezte az ország (a király) haderejét és végezte az igazságszolgáltatást. Amikor mind többen kaptak mentességet az alól, hogy az ispán ítélőszéke elé kelljen állniuk, s az ispánnal együtt, annak vezetése alatt kelljen hadba vonulniuk, akkor ez az egész kettős modell a légiűres térbe kezdett szorulni. A tatárjárás katonai kudarca egészen nyilvánvalóvá tette ezt. A várak katonasága nem volt képes feltartóztatni az országba törő mongolokat, sőt a kevésse gondozott, jelentős erőt nem képviselő földvárakra épülő védelmi rendszer kártyavárként omlott össze. Kiderült, hogy a Szent István-i közigazgatási modell elvesztette létalapját, anakronisztikussá vált.

A KIALAKULÓ KÖZNEMESSÉG

A nemesség évszázadokon át a királyi vármegyében, de a királyi várispánságon kívül élt. Különben is a nemes (*nobilis*) szó a 13. század első évtizedeig csak a társadalom legszűkebb vezető rétegét, az arisztokratákat, az oligarchákat jelölte. Ők idővel – éppen mert a mindenkor uralkodó legszűkebb kíséretét alkották – igazságszolgáltatási téren mentességet szereztek a vármegyei ispán joghatósága alól (elérték, hogy ügyeikben közvetlenül a király és ne annak helyi képviselője ítéljen), katonai téren pedig vonakodtak a megyésispán vezetése alatt hadba vonulni. A 13. század végével megszülető köznemesség elődei (*nobilis regni*, szó szerint orszá-

gos nemes) a királyi szerviensek és a várjobbágyok voltak. A királyi szerviensek szabad ember volt, földbirtokkal rendelkezett, a megyésispán igazságszolgáltatási és katonai hatalma alatt állt, hiszen a hajdani szabadság maradványaként megőrizte fegyverviselési jogát (ami idővel a király számára történő ka-

tonaállítási kötelezettséggé alakult), ahhoz azonban nem volt kellő befolyása, hogy mentességet szerezzen a megyésispán bírói széke előtti megjelenéstől. A várjobbágy pedig nem csupán a királyi vármegye, hanem – lévén a királyi várszervezet tisztje – a királyi várispánság fennhatósága alatt is élt.

A későbbi köznemességet alkotó két nagy társadalmi csoport közül a királyi szerviensek öntudatra ébredésének első biztos jele az 1222. évi *Aranybulla* kieszközlése, ahol a későbbi, ún. sarkalatos nemesi szabadságjogokat (ítélkezési, katonaszkodási kiváltság, adómentesség, javaikkal való szabad rendelkezés) sikerült a maguk számára biztosítaniuk. Az *Aranybulla* érzékeny csapás volt a királyi vármegye modelljére. Amit nem sikerült az egyes királyi szervienseknek külön-külön elérniük, azt társadalmi méretekben, közösen biztosították a maguk számára. Amikor a hajdani szerény királyi helytartó, vagyis az ispán egyre inkább nagy hatalmú előkelő (újjonnan terjedő szóval: báró) lett, aki maga alá akarta gyűrti (nem alávetésre, hanem szolgálatra) a királyi szervieneket és a várkötelekből szabadulni igyekvő várjobbágyokat, a Zalán innen és túl lakó szerviensek nevezetes 1232. évi ítéletlevele arra vetemedett, hogy a messze fölöttük álló *Atyusz* bánt úgy említette, mint „*aki egy volt közülünk*”.

A helyi terminológia már réggen megadta a kisebb birtoko-

soknak az addig csak a felső elitnek kijáró nemes (*nobilis*) minősítést, holott a király szemében ők még mindig csak királyi szerviensek (azaz királyi szolgálók) voltak. A kialakuló köznemesség menekült a báróká váló arisztokraták hűbéri szolgálatba kényszerítő hatalma elől, ezzel együtt menekült a királyi vármegye romjain hatalmat gyakorló megyésispán uralma alól. Természetes szövetségese a királyi hatalom, de a lényegében függést jelentő szövetség nem volt annyira szoros, hogy a királyi szerviensek ne vitatták volna el a megyében az ítélkezés kizárólagos jogát a királyi hatalom letéteményesétől, a királytól mindinkább függetlenedő megyésispántól. 1232-ben a zalai szerviensek arra kértek és kaptak engedélyt a királytól, hogy „*mi magunk bíraskodhassunk és az elnyomottaknak és vég nélkül sérelmeket szenvedőknek teljes igazságot szolgáltatassunk*”.

A KIALAKULÓ NEMESI MEGYE

A nemesi megye azonban – a közhiedelemmel szemben – nem ekkor született meg, még ha a zalai ítéletvelnek van is olyan eleme, amely rokonságot jelez a későbbi nemesi megyével. A nemesi megye voltaképpen sajátos kompromisszum a királyi hatalom és a köznemességgé egyesült királyi szerviensek és várjobbágyosság (várjobbágyi elit) között. A megyében (amely területileg a királyi vármegye alapjain épült ki, de mivel függetlenedett a vártól, immár vármegye aligha volt) a főhatalmat a király által kineve-

A Vigmán-nemzetség címereiben pólyák láthatók.

zett ispán (utóbb főispán) gyakorolta. A megyének immár önálló tisztikara volt: az alispán ugyan a (fő)ispán familiárisa, de a négy, egyes helyeken kevesebb szolgabíró már valóban a megye nemességét képviselte. A *szolgabíró* neve latinul *iudex nobilium* formában rögzült. A magyar megnevezés még azt a helyzetet rögzíti, amikor a (királyi) szolgálók – a szerviensek – bíráiként szerepeltek, a latin

pedig már a nemesek képviselőre utal. A terminológiai váltás mindenesetre a 13. század utolsó évtizedeiben végbement, s az 1267. évi – és egy újabb „*Aranybulla*” kiadásával záruló – esztergomi gyűlést követően sorra jöttek létre az egyes megyékben a nemesi megye intézményei. A nemesi megye azonban éppen csak megszületett az Árpád-kor végén, amikor a tartományúri hatalom már megfojtással fenyegette. Csak a tucatnyi báró tartományúri hatalmának megtörését követően folytatódhatott, illetve bizonyos megyékben ekkor vehetett nagyobb lendületet a nemesi megye berendezkedése.

S abban a 13. században, amelyben a királyi vármegye romjain a királyi várispánság túlhaladásával megteremtődött a nemesi megye, a nemzetségi szerveződés újbóli megjelenéséről olvashatunk a forrásokban. Persze nem a régi, általunk fentebb vertikálisnak mondott nemzetségek keltek életre, hanem új, bátran horizontálisnak nevezhető nemzetségek születtek. Ez azt jelenti, hogy immár nem egy nemzetség fogta át a vérrokon családok egész vertikumát, hanem egy-egy horizonton a társadalmi tagolódásnak megfelelő nemzetségek jöttek létre. Így szerepelhetnek a kútfőkben 1208 óta az ún. úri nemzetségek (amelyek az egy közös őstől származó elit tagjait fogják át), a várjobbágy-nemzetségek (amelyeknek tagjai a korlátozott szabadsággal rendelkező várjobbágyok) és olyan nemzetségek, amelyek egy-egy aláve-

tett társadalmi csoport vérrokon tagjaira terjednek ki (pl. udvarnok-nemzetségek). A vérségi szerveződés tehát feléledt, bár társadalomszervező erővé többé nem vált.

 KRISTÓ GYULA